

Немеш П.Ф., Феннич В.П.

КУРС ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Підручник

Ужгород 2020

УДК 344.91/.95(075)

Н 50

Рецензенти:

Ясинок М.М., доктор юридичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, завідувач кафедри правосуддя Сумського національного аграрного університету.

Булеца С.Б., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права і процесу Ужгородського національного університету.

Чепурнов В.О., суддя Перечинського районного суду Закарпатської області, викладач Західного регіонального відділення Національної школи суддів України, кандидат юридичних наук, доцент.

Немеш П.Ф., Феннич В.П.

Курс цивільного процесу: Загальна частина. Підручник. Ужгород: Вид-во РІК-У, 2020. 808 с.

ISBN 978-617-7692-92-7

Підручник підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни «Цивільний процес» для вищих навчальних закладів.

Аналізуються правові інститути загальної частини цивільного процесуального права, їх зміст та перспективи подальшого розвитку.

Розраховано для студентів вищих навчальних закладів за спеціальністю «Право», аспірантів, викладачів, адвокатів, суддів, а також всіх тих, хто цікавиться проблемами цивільного судочинства.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Ужгородського національного університету
(протокол №3 від 4 червня 2020 р.).*

ISBN 978-617-7692-92-7

© Немеш П.Ф., Феннич В.П., 2020

© ТОВ «РІК-У», 2020

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ	9
Глава 1. Поняття, стадії та види цивільного процесу	9
§ 1. Цивільний процес: природа, завдання та мета	9
§ 2. Стадії цивільного процесу: поняття, цілі та класифікація	23
§ 3. Види проваджень цивільного процесу	35
Глава 2. Цивільне процесуальне право як галузь права	45
§ 1. Поняття, предмет та методи цивільного процесуального права.....	45
§ 2. Система та структура цивільного процесуального права ...	53
§ 3. Місце цивільного процесуального права в системі права України	61
§ 4. Джерела цивільного процесуального права	68
§ 5. Дія норм цивільного процесуального права в часі, просторі та по колу осіб	84
Глава 3. Принципи цивільного процесу	96
§ 1. Поняття та значення принципів цивільного процесу.....	96
§ 2. Система принципів цивільного процесу та їх класифікація	102
§ 3. Конституційні принципи цивільного процесу.....	109
§ 4. Принципи цивільного процесу, зафіксовані галузевим цивільним процесуальним законодавством	130
Глава 4. Цивільні процесуальні правовідносини	146
§ 1. Поняття та ознаки цивільних процесуальних правовідносин.....	146
§ 2. Передумови та підстави цивільних процесуальних правовідносин.....	152

§ 3. Структурні елементи цивільних процесуальних правовідносин	163
РОЗДІЛ II. УЧАСНИКИ СПРАВИ ТА СУДОВІ ПРЕДСТАВНИКИ	176
Глава 5. Сторони цивільного процесу	176
§ 1. Поняття, ознаки та правовий статус сторін. Цивільна процесуальна правосуб'єктність сторін.....	176
§ 2. Процесуальна співучасть.....	194
§ 3. Заміна неналежної сторони	205
§ 4. Процесуальне правонаступництво	210
Глава 6. Треті особи в цивільному процесі	217
§ 1. Треті особи, які заявляють самостійні вимоги.....	217
§ 2. Треті особи, які не заявляють самостійні вимоги.....	226
Глава 7. Судове представництво в цивільному процесі	236
§ 1. Поняття, значення та ознаки судового представництва..	236
§ 2. Класифікація судового представництва в цивільному процесі.....	244
§ 3. Судові представники: поняття та їх процесуально- правовий статус	252
§ 4. Повноваження судових представників та порядок їх оформлення.....	267
Глава 8. Прокурор у цивільному процесі	279
§ 1. Еволюція, поняття та юридична природа представництва прокурора в цивільному процесі.....	279
§ 2. Підстава представництва прокурора в цивільному процесі.....	290
§ 3. Форми представництва прокурора в цивільному процесі та його процесуально-правовий статус	298
Глава 9. Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб	309
§ 1. Поняття та підстави участі у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.....	309

- § 2. **Форми участі у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтeрсах інших осіб та їх процесуально-правовий статус...** 317

РОЗДІЛ ІІІ. КОМПЕТЕНЦІЯ СУДІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ... 327

Глава 10. Цивільна юрисдикція..... 327

- § 1. **Поняття, значення та структурні елементи цивільної юрисдикції**..... 327
- § 2. **Класифікація цивільної юрисдикції**..... 333
- § 3. **Правила визначення юрисдикції цивільних справ судам** 341
- § 4. **Процесуальні наслідки недотримання правил цивільної юрисдикції**..... 353

Глава 11. Підсудність у цивільному процесі..... 359

- § 1. **Поняття та значення підсудності в цивільному процесі** ... 359
- § 2. **Родова підсудність у цивільному процесі**..... 363
- § 3. **Територіальна підсудність у цивільному процесі** 368
- § 4. **Дотримання правил підсудності та наслідки їх порушення**..... 379
- § 5. **Передача цивільної справи з одного суду до іншого**.. 382

Глава 12. Склад суду в цивільному процесі..... 388

- § 1. **Поняття та сутність складу суду в цивільному процесі** ... 388
- § 2. **Формування складу суду в цивільному процесі** 393
- § 3. **Зміна складу суду в цивільному процесі** 400
- § 4. **Порядок вирішення питань складом суду. Окрема думка судді** 404

Розділ ІV. ОКРЕМІ ЗАГАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА (СТРОКИ, ВИТРАТИ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ) 409

Глава 13. Процесуальні строки в цивільному процесі..... 409

- § 1. **Поняття, природа та види процесуальних строків**..... 409
- § 2. **Класифікація процесуальних строків у цивільному процесі**..... 415

§ 3. Способи та правила обчислення процесуальних строків.....	423
§ 4. Зупинення, поновлення та продовження процесуальних строків.....	427
Глава 14. Судові витрати в цивільному процесі	432
§ 1. Поняття, значення та класифікація судових витрат	432
§ 2. Судовий збір в цивільному процесі	438
§ 3. Витрати, пов'язані з розглядом справи	444
§ 4. Забезпечення та авансування судових витрат	451
§ 5. Звільнення від сплати судових витрат, зменшення їх розміру, відстрочення та розстрочення судових витрат.....	456
§ 6. Розподіл судових витрат.....	462
Глава 15. Цивільна процесуальна відповідальність	468
§ 1. Обґрунтування, поняття та ознаки цивільної процесуальної відповідальності.....	468
§ 2. Цивільне процесуальне правопорушення.....	477
§ 3. Заходи процесуального примусу	480
РОЗДІЛ V. ВЧЕННЯ ПРО ПОЗОВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	489
Глава 16. Позов у цивільному процесі.....	489
§ 1. Поняття, природа та структурні елементи позову.....	489
§ 2. Класифікація позовів у цивільному процесі	500
§ 3. Групові позови в цивільному процесі.....	506
Глава 17. Засоби захисту відповідачем своїх інтересів від позову.....	515
§ 1. Відзив на позов та заперечення.....	515
§ 2. Зустрічний позов.....	523
Глава 18. Забезпечення позову в цивільному процесі.....	527
§ 1. Поняття, підстави, види та обмеження забезпечення позову.....	527
§ 2. Порядок застосування заходів забезпечення позову	536
§ 3. Засоби процесуальної протидії забезпеченню позову.....	544

Глава 19. Розпорядження позовними засобами захисту в цивільному процесі	553
§ 1. Зміна предмета та підстави позову. Збільшення та зменшення розміру позовних вимог.....	553
§ 2. Відмова від позову та визнання позову.....	560
§ 3. Укладення мирової угоди.....	563
РОЗДІЛ VI. ДОКАЗИ І ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ...	568
Глава 20. Основні положення судових доказів та судового доказування в цивільному процесі	568
§ 1. Поняття, структура, ознаки та класифікація судових доказів	583
§ 2. Предмет доказування і факти, які не підлягають доведенню	583
§ 3. Поняття, сутність, мета та суб'єкти судового доказування ..	600
§ 4. Загальні та спеціальні правила судового доказування ...	615
Глава 21. Стадії судового доказування в цивільному процесі.....	630
§ 1. Поняття та класифікація стадій судового доказування...	630
§ 2. Визначення фактів предмета доказування.....	636
§ 3. Розкриття судових доказів.....	647
§ 4. Збирання доказів. Витребування доказів, судові доручення по збиранню доказів, забезпечення доказів...	656
§ 5. Дослідження доказів. Огляд доказів у місці їх знаходження, допит свідків у місці їх проживання (перебування)	674
§ 6. Оцінка доказів: поняття, критерії, види, правила	686
Глава 22. Засоби доказування в цивільному процесі	709
§ 1. Показання свідків	709
§ 2. Письмові докази.....	728
§ 3. Речові докази	744
§ 4. Електронні докази.....	762
§ 5. Висновки експертів.....	784

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВС – Верховний Суд
- ГПК – Господарський процесуальний кодекс
- ЄСІТС – Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система
- ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
- ЗК – Земельний кодекс
- ЗМІ – засоби масової інформації
- ЖК – Житловий кодекс
- КАС – Кодекс адміністративного судочинства
- КЗпП – Кодекс законів про працю
- КК – Кримінальний кодекс
- КМ – Кабінет Міністрів
- КПК – Кримінальний процесуальний кодекс
- КС – Конституційний Суд
- КТС – комісія по трудових спорах
- КТМ – Кодекс торгівельного мореплавства
- КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення
- РАЦС – реєстрація актів цивільного стану
- СК – Сімейний кодекс
- ЦК – Цивільний кодекс
- ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс

Розділ I

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Глава 1. ПОНЯТТЯ, СТАДІЇ ТА ВИДИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

§ 1. Цивільний процес: природа, завдання та мета

Порушення цивільних прав спонукає особу здійснювати їх захист, добиваючись справедливого відшкодування завданих збитків або інших дій, які будуть співмірні вчиненому правопорушенню. Як правило, вона, з причин економії та оперативності, пробує спочатку здійснити самозахист, зокрема, як комісіонер має право притримати речі, що повинні бути передані комітентові для забезпечення виконання своїх вимог (ст. 1019 ЦК України). Проте, в тому разі, якщо поведінка особи залишається не результативною, вона звертається за захистом своїх цивільних прав до іншого суб'єкта. Таким суб'єктом можуть бути, наприклад, нотаріуси, третейські суди, органи опіки та піклування, державні суди, які уособлюють нотаріальну, громадську, адміністративну та судову форму захисту відповідно. Здійснюючи діяльність з розгляду вимоги особи, чиї цивільні права були порушені, вказані суб'єкти виступають у ролі юрисдикційних органів. «Юрисдикційність» даних органів є їх істотною ознакою, яка показує, що вони володіють повноваженнями розглядати та вирішувати певні категорії юридичних справ.

У тому разі, коли таким органом виступає загальний суд, який здійснює розгляд та вирішення цивільних справ, можна говорити про існування цивільного процесу. Таким чином, цивільний процес пов'язується із захистом суб'єктивних цивільних прав фізичної або юридичної особи загальним судом, який у межах своєї юрисдикції вирішує вимоги зацікавленої особи до порушника її прав.

Судова форма захисту, не дивлячись на її складність, затратність та тривалість, виступає найбільш поширеною формою захисту цивільних прав, свобод та інтересів в Україні. Зумовлено це тим, що з одного боку, представлені альтернативні форми захисту в нашій державі, не настільки поширені, дієві та універсальні, а з іншого – судова юрисдикція доволі обширна. Не випадково в Конституції України вказано, що «юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір» (ст. 124). Тим більше, що в ряді випадків за захистом певних суб'єктивних прав необхідно звертатися виключно до суду, наприклад, при виселенні із займаного житла або позбавленні батьківських прав.

Цивільний процес як правове явище почав системно вивчатися з першої половини XIX ст. Так, першим підручником, присвяченим виключно цивільному процесу на українських територіях під юрисдикцією Російської імперії, був підручник 1840 р. П.І. Дегає¹, який навчався в Харківському університеті, де отримав науковий ступінь доктора права. До того часу цивільний процес вивчався тільки в рамках приватного цивільного права як його складова². З часу системного вивчення цивільного процесу виробилося декілька концепцій, які пояснюють його природу. Деякі концепції сформувалися історично, інші виникли в результаті доктринальних дискусій або авторських наукових розвідок, але всі концепції поєднують бажання їх представників пояснити природу цивільного

¹ Дегає П.И. Учебная книга російскаго гражданскаго судопроизводства губерній и областей на общихъ правахъ состоящихъ. Санктпетербургъ: Въ тип. II-го Отд. Собств. Е. И. В. Канцеляріи, 1840. 286 с.

² Кукольник В. Россійское частное гражданское право. Ч. 2: Обрядъ Гражданскаго судебного дѣлопроизводства. Санктпетербургъ: Типографія Департамента внѣшней торговли, 1815. 300 с.

процесу через певні, відомі юридичній науці загальні поняття. Огляд цих концепцій пропонують багато науковців¹.

Історично першою виникла *концепція форми матеріально-го права*, відповідно до якої цивільний процес виступає формою реалізації норм матеріального цивільного права. Дореволюційні науковці (Ю.С. Гамбаров) вказували, що цивільний процес можна розглядати «як форму судового здійснення норм матеріального цивільного права з метою захисту таких же інтересів, які закріплені матеріальним правом, але недостатньо ним забезпечуються. Кінцева мета процесу полягає в тому, щоб право не лише існувало, але і діяло, оскільки шляхом процесу держава сама приводить право до здійснення»². Аналогічні погляди висловлював Є.В. Васьковський³.

Указані погляди на природу цивільного процесу пов'язувалися з підходами стародавніх римлян, які не проводили розмежування між цивільним правом та процесом і розглядали їх як єдине ціле. Так, у роботах Гая і Юстиніана викладення цивільного права та судочинства зливається у єдине ціле, так як римляни навіть не думали розмежувати науку про права та їх судові здійснення на два самостійні напрямки⁴: матеріальний і процесуальний. Не випадково навчальний матеріал по цивільному процесу ще на початку XIX ст. у царській Росії розглядався у межах цивільного права.

На сучасному етапі погляд на цивільний процес як на форму реалізації норм матеріального цивільного права зберігається у французькій правовій доктрині, частина представників якої

¹ Андрійцьо В.Д. Сутність та структурні елементи цивільного процесу як правового явища. *Форум права*. 2013. №1. С. 20-25; Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право Республики Казахстан: В двух томах. Т. 1. Общая часть. (Темы 1-15). Учебник. Алматы: КазГЮА, 2001. С. 56-57; Васильев С.В. Гражданский процесс. Курс лекций. Харьков: Эспада, 2010. С. 103-104; Гагаринов А. В. Понятие гражданского процесса. *Правоведение*. 1988. № 4. С. 96-99.

² Гражданский процесс: курс лекций, читаных проф. Ю.С. Гамбаровым. 1894-1895 ак.г. *Хрестоматия по гражданскому процессу* / Под общ. ред. Треушниковой М. К. Москва: Городец, 1996. С. 10.

³ Васьковський Е. В. Учебник гражданского процесса / Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. Москва: Издательство «Зерцало», 2003. С. 3. (Серия «Русское юридическое наследие»).

⁴ Салогубова Е.В. Римский гражданский процесс. Москва: Городец, 1997. С. 11.

дивляться на цивільний процес, як на приватну справу сторін, а цивільне процесуальне право розглядається складовою частиною цивільного права. Цивільний процес виступає додатком матеріально-правових відносин, а процесуальні відносини є варіантом видозмінених матеріальних відносин. В основу французького цивільного процесу покладено вчення про те, що цивільний процес це – поєдинок, приватна справа, судовий договір¹.

Значення концепції форми матеріального права полягає в тому, що вона доволі чітко показує взаємодію між нормами матеріального та цивільного процесуального права, але так і не розкриває природи цивільного процесу та багато в чому вже не відповідає сучасним усталеним теоретичним конструкціям. Зокрема, не можна розглядати через співвідношення змісту та форми такі неоднорідні правові поняття, як цивільне право і цивільний процес відповідно. Ось чому з другої половини XIX ст. почали розроблятися альтернативні концепції, які характеризують природу цивільного процесу.

Відповідно до *концепції процесуальних відносин* цивільний процес виступає єдиним цивільним процесуальним відношенням або системою цивільних процесуальних відносин, які виникають під час розгляду та вирішення цивільних справ. Суд, відкриваючи провадження у цивільній справі, запускає цілісну систему взаємозв'язків між судом та учасниками цивільного процесу (наприклад, відносини між позивачем та судом, відносини між свідком та судом, відносини між перекладачем та судом і т.д.). Оскільки дані відносини регламентуються нормами цивільного процесуального права, за своїм характером вони виступають цивільними процесуальними відносинами.

Концепція процесуальних відносин теоретичне обґрунтування дістала ще в другій половині XIX ст. Так, А.Х. Гольмстен розглядав цивільний процес як юридичні відносини між судом з однієї сторони і приватними особами та державними установами з іншої,

¹ Гражданский процесс зарубежных стран: учеб. пособие / Под ред. д-ра юрид. наук А.Г. Давтян. Москва: Проспект, 2009. С. 83-85.

кінцевою метою яких є визнання судом цивільного права або правомірності фактичного стану у випадку або на випадок їх порушення¹. У свою чергу, погляди дореволюційних науковців, які розглядали цивільний процес як юридичні відносини, базувалися на науковій праці німецького вченого Оскара Бюлова, який вперше увів в обіг наукове поняття «цивільне процесуальне відношення», яке виступає цілісним правовим явищем, а не набором хаотичних дій суб'єктів процесу². Відповідно до його поглядів цивільний процес виступає єдиним правовідношенням, що виникає між судом та багатьма учасниками процесу. Дане правовідношення є складним, оскільки розвивається від стадії до стадії, але учасники процесу не мають взаємних процесуальних прав та обов'язків один перед одним, а тільки перед судом. Його погляди розвинулися в роботах інших німецьких авторів³. Концепція процесуальних відносин актуальна в Німеччині і по нині: «кожен процес виступає єдиним правовідношенням, тобто врегульований правом зв'язок між процесуальними суб'єктами»⁴.

Указана концепція отримала широке визнання в радянські часи⁵ і має своїх прихильників на сучасному етапі розвитку доктрини цивільного процесу⁶. Зокрема, В.Н. Щеглов стверджує, що

¹ Гольмстен А.Х. Учебник русского гражданского судопроизводства. Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашева, 1885, С. 1-2.

² Bülow O. Die Lehre von den Prozesseinreden und der Prozessvoraussetzungen. Aalen, 1969. Reprint 1868-ed.

³ Kohler J. Prozess als Rechtsverhältniss. Prolegomena zu einem System des Civilprozesses. Mannheim: J. Bensheimer, 1888. 152 p.; Hellwig K. System des deutschen Civilprozessrechts. Teil 1–2. Leipzig, 1919. 468 p.

⁴ Rosenberg L., Schwab K. H. Zivilprozeßrecht. München, 1981. S. 7.

⁵ Авдеенко Н. И. Механизм и пределы регулирующего воздействия гражданского процессуального права. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1969. С. 46; Гурвич М. А. К вопросу о предмете науки советского гражданского процесса. Ученые записки. Ученые записки ВИЮН. 1955. Вып. 4. С. 49-50; Мозолин В. П. О гражданско-процессуальном правоотношении. Советское государство и право. 1955. №6. С. 56; Щеглов В. Н. Гражданское процессуальное правоотношение. Москва: Юрид. лит., 1966. С. 38.

⁶ Осокина Г. Л. Курс гражданского судопроизводства России. Общая часть: Учебное пособие. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2002. С. 68.

цивільний процес – це суспільні відносини, врегульовані цивільним процесуальним правом¹.

Таким чином, представники указанного підходу намагаються розглянути цивільний процес через категорію цивільних процесуальних відносин і вказівкою на те, між ким вони виникають та з приводу чого, тобто показуючи зовнішнє вираження цивільного процесу.

Надзвичайно популярною в доктрині цивільного процесу виступає *концепція процесуального порядку*, відповідно до якої цивільний процес визначається як порядок розгляду та вирішення судом цивільних справ². Її популярність пов'язується з тим, що у такому разі цивільний процес ототожнюється з цивільною процесуальною формою. Представники даного підходу в першу чергу загострюють увагу на необхідності дотримання встановленого порядку під час розгляду цивільної справи.

Як видно, цей підхід розглядає цивільний процес з точки зору умов, процедури та строків вчинення або не вчинення певної процесуальної поведінки, яка визначена в цивільному процесуальному законодавстві.

Не менш поширеною також виступає *концепція процесуальної діяльності*, відповідно до якої цивільний процес розглядається як

¹ Щеглов, В. Н. Единство гражданского процесса и его объект. Труды ВЮЗИ. Т. 51. Москва, 1977. С. 26-34.

² Бугаевский А. А. Гражданский процесс в его движении: С приложением типичных дел: опыт изучения гражданского процесса для судей, членов коллегий защитников и др. [изд. 2-е, испр. и доп.]. Ленинград: Военная типография, 1924. С. 5; Логінов О. А., Штефан О. О. Цивільний процес України: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2012. С. 13; Пучинский В. К. Понятие, предмет, источники советского процессуального права. Москва, 1966. С. 33; Сенік С.В., Лемік Р. Я. Цивільне процесуальне право: навч. посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. С. 18; Советский гражданский процесс : учебник / [Н. И. Авдеенко, П. Н. Евсеев, М. А. Кабакова, Л. А. Кривоносова и др.]; отв. ред. Чечина Н.А., Чечот Д. М. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. С. 12; Цивільне процесуальне право України: Навчальний посібник / За заг. ред.. С.С. Бичкової. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ: Атіка. С. 25; Штефан М. Й. Цивільний процес: підруч. для юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. Київ: Ін Юре, 1997. С. 18; Юдельсон К. С. Вопросы советского гражданского процесса военного времени / Под ред. и с предисл. Абрамова С. Н. Свердловск: Свердловгиз, 1943. С. 3.

процесуальна діяльність суду та учасників процесу, яка направлена на розгляд та вирішення цивільних справ¹. Причому, її представники, говорячи про процесуальну діяльність суду, не забувають при цьому і за органи виконання судових рішень у цивільних справах². Так, білоруські науковці розуміють цивільний процес як регульовану процесуальним законом діяльність загального суду, юридично зацікавлених у вирішенні справи осіб та інших учасників процесу по розгляду і вирішенню цивільних справ, а також по примусовому виконанню судових постанов та інших юрисдикційних актів³. Очевидно, що вказана концепція акцентує увагу на активній поведінці суду, органів виконання судових рішень та учасників процесу.

Важливість концепції процесуальної діяльності полягає в тому, що в науці цивільного процесу стало вже аксіоматичним твердження про те, що цивільний процес складається з процесуальних дій. Мало хто з науковців заперечує таку складову цивільного процесу як процесуальну діяльність. Навпаки, виписуються характерні ознаки процесуальної діяльності, яка має місце в межах розгляду та вирішення цивільної справи: 1) зміст процесуальних дій, можливість їх вчинення чи невчинення передбачено законом (так, не може суд попереджати про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань свідків, яким не виповнилося 16 років); 2) процесуальні дії вчиняються у певній послідовності, яка або передбачена законом, або впливає з логіки розвитку процесу по конкретній справі (зокрема, ст. 242 ЦПК визначає порядок виступу учасників справи у судових дебатах); 3) результатом вчинення процесуальних дій є настання процесуальних наслідків (так, прийняття позовної заяви ухвалою суду зумовлює включення до складу учасників справи позивача, відпо-

¹ Елисейкин П. Ф. Предмет и принципы советского гражданского процессуального права: учебное пособие. Ярославль, 1974. С. 22; Гражданский процесс России: Учебник / Под ред. М.А. Витук. Москва: Юристъ, 2004. С. 21.

² Советский гражданский процесс : учебник / [А.Т. Боннер, М.А. Гурвич, С.В. Курылев, Н.И. Марышева и др.] ; отв. ред. Шакарян М.С. Москва: Юрид. лит., 1985. С. 7.

³ Тихиня В. Г. Гражданский процесс: учебник. 2-е изд., перераб. Минск: Тетра-Системс, 2013. С. 7.

відача, третіх осіб тощо); 4) процесуальні дії вчиняються в передбаченій законом процесуальній формі¹.

Оскільки три вищевказані концепції пояснювали природу цивільного процесу однобоко, тільки через аналіз одиничних понять (процесуальних відносин, процесуального порядку або процесуальної діяльності), що не давало у повній мірі розкрити сутність цивільного процесу, багато науковців намагаються пояснити природу цивільного процесу в поєднанні трьох вищевказаних понять, визначаючи співвідношення між ними, нерідко стверджуючи, що вони виступають структурними компонентами цивільного процесу. Все це привело до появи ще одного напрямку розуміння цивільного процесу, який умовно можна назвати *комбінована концепція цивільного процесу*. Згідно цієї концепції цивільний процес розкривається або через процесуальну діяльність та процесуальні відносини, або через процесуальну діяльність, процесуальний порядок та процесуальні відносини. У першому випадку цивільний процес утворюють як процесуальні дії суду та учасників процесу, так і процесуальні відносини, що складаються між ними², а в другому випадку цивільний процес постає у вигляді процесуальних дій суду та учасників процесу, які складають зміст цивільних процесуальних правовідносин та здійснюються в порядку, встановленому законом³. Відповідно до останнього підходу багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями пропонується визна-

¹ Гражданский процесс. Учебник. Издание третье, переработанное и дополненное / Под ред. В.А. Мусина, Н.А. Чечиной, Д.М. Чечота. Москва: ПБОЮЛ Гриженко Е.М., 2000. С. 4-5.

² Абрамов С.Н. Советский гражданский процесс. Учебник. Москва: Госюриздат, 1952. С. 6; Чечина Н.А. Гражданские процессуальные отношения. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. С. 47; Советский гражданский процесс: учебник / [Л.И. Газиянц, А.Ф. Клейнман, Н.В. Рябова] ; отв. ред.: Клейнман А.Ф. Москва: Юрид. лит., 1963. С. 6; Советский гражданский процесс : учебник / [В. П. Воложанин, М.К. Воробьев, Н.А. Земченко, А.К. Кац, и др.] ; отв. ред. Комиссаров К.И., Семенов В.М. Москва: Юрид. лит., 1978. С. 16.

³ Курс советского гражданского процессуального права: Теоретические основы правосудия по гражданским делам / [Т.Е. Абова, П.П. Гуреев, А.А. Добровольский, А.А. Мельников, и др.] ; редкол.: Гуреев П.П., Добровольский А.А., Мельников А.А. (Отв. ред.), Тадевосян В.С., Трубников П.Я. [В 2-х томах.]. Москва: Наука, 1981. Т.1. С. 119.

чення цивільного процесу. Зокрема, О.А. Гетманцев, Є.І. Фурса та С.Я. Фурса визначають цивільний процес як «врегульовану нормами цивільного процесуального права діяльність суду, що здійснюється у встановленому законом порядку та визначається системою взаємопов'язаних прав, обов'язків і цивільних процесуальних дій суду, органів державного виконання (у передбачених ЦПК випадках) та учасників процесу з їх реалізацією»¹.

Визначає процесуальну діяльність, процесуальний порядок та процесуальні правовідносини в якості структурних елементів цивільного процесу А.В. Гагарінов². В.Д. Андрійцьо, який притримувався подібних поглядів, зазначав, що з точки зору цивільного процесуального законодавства цивільний процес постає як регламентований порядок розгляду судом та учасниками процесу цивільних справ від початку їх порушення до виконання судового рішення у справі. Подібний погляд демонструє *статичну сторону цивільного процесу*, яка виражається у наперед визначеній нормативній моделі того чи іншого процесуального порядку. З іншої сторони, цивільний процес уособлюється в поведінці суду та його учасників. Оскільки дана поведінка регламентується нормами цивільного процесуального законодавства, вона є процесуальною, а її контроль з боку вищевказаних суб'єктів перетворює її на процесуальну діяльність. Процесуальна діяльність суду та учасників процесу обумовлює виникнення, зміну та припинення цивільних процесуальних правовідносин, які направлені на розгляд та вирішення цивільної справи. Наприклад, подання позовної заяви та її прийняття судом зумовлює відкриття провадження по цивільній справі та породжує правовідносини не тільки між судом та позивачем, але й іншими учасниками процесу, визначеними в тексті позовної заяви, або які за законом повинні взяти участь у розгляді даної категорії цивільної справи. Такий погляд на цивільний процес показує його *динамічну сторону*, яка виражається у втіленні нормативних при-

¹ Цивільний процес України : академічний курс : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. зал.] : [за ред.. С. Я. Фурси]. Київ: Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2009. С. 56. (Серія «Процесуальні науки»).

² Гагарінов А.В. Понятие гражданского процесса. *Правоведение*. 1988. № 4. С. 99.

писів цивільного процесуального законодавства в життя у процесуальній поведінці суду та учасників цивільного процесу¹.

На нашу думку, погляд на цивільний процес як складне правове явище, де визначальне значення для розуміння сутності цивільного процесу будуть мати процесуальна діяльність, процесуальний порядок та процесуальні правовідносини, заслуговує на увагу. Тому, ***цивільний процес – це діяльність суду, органів виконання та учасників процесу по розгляду і вирішенні цивільних справ, упорядкована нормами цивільного процесуального права, яка обумовлює виникнення, зміну та припинення цивільних процесуальних відносин.***

Нерідко описуючи цивільний процес, науковці неодноразово використовують термін «цивільне судочинство». У більшості випадків категорії «цивільний процес» та «цивільне судочинство» вживаються як рівнозначні по змісту поняття². Проте, окремі науковці, виходячи зі змісту конституційно-правових норм, розглядають поняття «цивільне судочинство» як родове, що включає в себе цивільний та господарський процес³, а інші – навпаки, вважають «цивільний процес» родовим поняттям, яке охоплює поняття «цивільне судочинство», тобто тільки діяльність загальних судів з розгляду цивільних справ, а також діяльність господарських судів та діяльність недержавних органів (наприклад, третейських судів) по захисту цивільних прав та інтересів громадян й організацій⁴. Уважаємо, що варто підтримати тих науковців, які ототожнюють цивільний процес та цивільне судочинство. Подібний підхід, як усталений та найбільш поширений у доктрині цивільного процесу, дозволить уникнути двозначності у використанні означених тер-

¹ Андрійцьо В.Д. Сутність та структурні елементи цивільного процесу як правового явища. Форум права. 2013. №1. С. 23.

² Гражданское процессуальное право России: Учебник для вузов / [П.В. Алексий, Н.Д. Эриашвили, В.Н. Галузо и др.] ; Под ред. проф. П.В. Алексия, проф. Н.Д. Амаглобели. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. С. 3.

³ Гражданский процесс: Учебник / Отв. ред. В.В. Ярков. 5-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 4; Цивільне процесуальне право України: навчальний посібник / [Бичкова С.С., Бобрик В.І., Азарова І.О. та ін.] ; За ред. С.С. Бичкової. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ: Атіка, 2007. С. 25.

⁴ Осокина Г.Л. Гражданский процесс. Общая часть. Москва, 2003. С. 19, 20-23.

мінів та забезпечить стабільність наукових досліджень.

Розуміння цивільного процесу неможливе без усвідомлення його завдань та мети, які стоять перед ним. Відповідно до ст. 2 ЦПК **завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ**. Указані завдання адресуються не тільки суду, але й учасникам справи, які зобов'язані ними керуватися, при реалізації своїх процесуальних прав та виконанні покладених на них обов'язків. Причому, практичне значення завдань цивільного судочинства проявляється в тому, що вони для суду та учасників судового процесу превалюють над будь-якими іншими міркуваннями, що виникають в процесі розгляду та вирішення справи (ч. 2 ст. 2 ЦПК).

Справедливий розгляд та вирішення цивільних справ як перше завдання цивільного процесу пов'язано не тільки з кінцевим судовим рішенням у справі, але і з самим процесом розгляду справи. Невипадково ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод говорить про «справедливий...розгляд...справи». Якщо процес розгляду цивільної справи не буде справедливим, висновки суду по справі, оформлені судовим рішенням, також не будуть справедливі.

Справедливість виступає більше моральною ніж правовою категорією, яка оцінює вчинену або майбутню поведінку людини. Це моральний критерій, відповідно до якого настає належне за вчинене. Справедливість передбачає співвідношення поведінки та її оцінки, дій та наслідків індивіда, тобто співвідношення між працею та винагородою, заслугами та їх визнанням, правами та обов'язками, правопорушенням та відповідальністю¹.

Коли справедливість як категорія вводиться у правове поле, вона перетворюється у конкретні правові вимоги та інститути. Не випадково Є.Г. Мартинчик ототожнює поняття «юридичної справедливості» із законністю та обґрунтованістю судового рішення, оскільки законодавству, яке регламентує здійснення правосуддя,

¹ Малеин Н.С. О справедливости, праве, ответственности. Теория права: новые идеи. 1992. Вып. 2. С. 68.

притаманна справедливість¹. Правда, інші правильно зауважують, що такий висновок буде правильним до тих пір, поки застосовувані судом закони є справедливими².

Справедливість виношуваних судом рішень виступає важливою умовою довіри суспільства до правосуддя, у тому числі, у сфері цивільного процесу. Не випадково на рівні суспільної правосвідомості правосуддя асоціюється зі справедливістю. В Україні рівень довіри суспільства до судової влади вкрай низький, що показує слабу реалізацію цієї задачі цивільного процесу.

Неупереджений розгляд та вирішення цивільних справ виступає другим завданням цивільного процесу, яке полягає в тому, що склад суду повинен всебічно вирішувати всі питання, які виникають у цивільному процесі, не віддаючи переваги жодній із сторін. Судді повинні вирішувати всі поточні процесуальні питання та давати відповіді на питання, які необхідні для ухвалення судового рішення, об'єктивно.

Завдання неупередженого розгляду та вирішення цивільної справи адресується не тільки суду, але й «іншим учасникам судового процесу», які сприяють судді у розгляді цивільної справи: перекладачу, експерту, секретарю судового засідання, свідку тощо (ст. 65 ЦПК). Процесуальною гарантією неупередженого розгляду цивільної справи є можливість сторін та інших учасників справи заявити відвід судді, експерта, перекладача, спеціаліста, секретаря судового засідання (ст.ст. 36, 38 ЦПК).

Цікаво те, що з моменту відкриття провадження у цивільній справі починає діяти презумпція неупередженості судді та інших учасників судового процесу³ до тих пір, поки вказані особи не заявлять самовідвід або не буде задоволена заява учасника справи про їх відвід. Але вказані процесуальні дії не можна застосувати до всіх

¹ Мартынич Е.Г. Фактические основы формирования и социальная справедливость приговора. Социальная справедливость охраны прав обвиняемого. Кемерово: Изд-во КГУ, 1989. С. 88.

² Баланова Г.О. Понятие юридической справедливости как основания правоприменительного акта: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Ставрополь, 2003. С. 65.

³ Сериков Ю.А. Презумпции в гражданском судопроизводстве; науч. ред. В.В. Ярков. Москва: Волтерс Клувер, 2006. С. 109-110.

«інших учасників судового процесу». Наприклад, свідки не можуть заявити самовідвід та їх не можна відвести, навіть якщо буде виявлена їх заінтересованість у результатах вирішення цивільної справи.

Своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ є третім завданням цивільного процесу. Дане завдання пов'язується із дотриманням судом відповідної інстанції (першої, другої чи третьої) загальних строків розгляду певної категорії цивільної справи, дотриманням строків розгляду цивільної справи в її окремих етапах та дотриманням строків вирішення тих чи інших процесуальних питань (наприклад, строків розгляду заяви про забезпечення позову).

До редакції ЦПК в жовтні 2017 року були встановлені загальні строки розгляду всіх категорій цивільних справ. Тепер загальні строки розгляду цивільних справ передбачені тільки для справ наказного провадження (ч. 1 ст. 167 ЦПК) та певних категорій справ окремого провадження (ч. 1 ст. 341, ч. 1 ст. 345, ч. 1 ст. 349 ЦПК тощо). Щодо справ позовного провадження, не визначено для суду першої інстанції загальних строків їх розгляду та вирішення, натомість передбачені строки їх окремих етапів (строк підготовчого провадження, строк врегулювання спору за участі судді, строк розгляду справи по суті і т.д.).

Своєчасність розгляду цивільної справи адресується не тільки суду, але й учасникам процесу, які, зловживаючи, можуть реалізувати такі процесуальні права, що це затягне розгляд самої справи (наприклад, право на відкладення розгляду справи).

Завдання цивільного процесу як фактори його ефективності безпосередньо пов'язані з метою цивільного процесу, яка відображає те, що має бути досягнуто в результаті завершення розгляду цивільної справи. Мета цивільного процесу нам відома завчасу, показує спрямованість процесуальних дій суду та учасників процесу. Вона пронизує всю процесуальну діяльність, виступаючи тим каркасом, навколо якого будуються процесуальні відносини¹.

¹ Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам: дисс. ...докт. юрид. наук: 12.00.03. Новосибирск, 1998. С. 93.

Цивільний процес завжди переслідує досягнення певних цілей, що надає процесуальній діяльності певної спрямованості. Без цілі процес був би звичайним набором хаотичної поведінки, яка не дала б бажаний результат. Відповідно до ст. 2 ЦПК **метою цивільного процесу є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних чи юридичних осіб або держави**. Захист прав, свобод чи інтересів виступає головною метою цивільного процесу, в той час, як інші цілі – упередження вчинення правопорушень, укріплення правопорядку та законності – є похідними від головної цілі. Те, що похідні цілі не закріплені нормативно, не означає, що вони не досягаються, оскільки модель цивільного процесу побудована так, що реалізація указаних цілей забезпечується рядом процесуальних інститутів та правил. Так, відповідно до ч. 1 ст. 262 ЦПК, суд, виявивши при вирішенні спору порушення законодавства або недоліки в діяльності юридичної особи, державних чи інших органів, інших осіб, постановляє окрему ухвалу незалежно від того, чи є вони учасниками судового процесу. Наприклад, в одній із цивільних справ була призначена комплексна судова будівельно-технічна експертиза, яка майже рік не проводилася (з лютого по грудень 2013 року), а потім суду були повернуті матеріали цивільної справи з повідомленням про неможливість проведення експертизи. Оскільки така поведінка експертів зумовила затягнення розгляду цивільної справи, суд окремою ухвалою про цей факт поставив до відома директора Кримського науково-дослідного Інституту судових експертиз для належного реагування і прийняття відповідних заходів щодо усунення зазначених недоліків у роботі¹. Отже, винесення окремої ухвали суду у випадках, вказаних законом, забезпечує досягнення такої цілі як упередження вчинення правопорушень у майбутньому. Аналогічним чином можна пояснити досягнення мети закріплення правопорядку та законності шляхом гласного розгляду цивільно справи.

¹ Окрема ухвала Феодосійського міського суду Автономної Республіки Крим від 16 січня 2014 р. в цивільній справі № 121/9009/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36696631> (дата звернення: 05.08.2018)

Таким чином, якщо розглядати співвідношенням між завданнями та цілями цивільного процесу, перші виступають засобами досягнення цілей цивільного судочинства, вони показують шляхи їх реалізації.

§ 2. Стадії цивільного процесу: поняття, цілі та класифікація

Розгляд будь-якої цивільної справи проходить декілька етапів, які прийнято називати стадіями цивільного процесу. Існування стадій цивільного процесу обумовлено алгоритмічністю вчинення процесуальних дій, де розгляд цивільної справи можна відокремити у певний самостійний етап, який має завершене нормативно-правове регламентування та характеризується відносною відособленістю. Важливість завершеного нормативно-правового регламентування полягає в тому, що законодавець визначає просторово-часові межі етапів розгляду цивільної справи¹. Відносна відособленість стадій цивільного процесу, як правило, зумовлена характером процесуальних дій та видачею судом окремого процесуального документа, який показує перехід з однієї стадії в іншу.

Питання стадій цивільного процесу є дискусійним. Справа у тому, що чинний ЦПК не дає визначення та виключного переліку стадій цивільного процесу, хоча говорить про них, а в ряді випадків називає конкретні стадії. Так, мирова угода може бути укладена на «будь-якій стадії судового процесу» (ч. 7 ст. 49); або Кодекс називає «стадію підготовчого провадження» (ч. 12 ст. 33), «стадію розгляду справи по суті» (ч. 12 ст. 33), «стадії перегляду рішення в апеляційному чи касаційному порядку» (ч. 2 ст. 142), «стадія виконання судового рішення» (ч. 2 ст. 183). Ось чому науковці пропонують свою інтерпретацію переходу цивільної справи з однієї стадії в іншу, де критерії виокремлення стадій цивільного проце-

¹ Рассахатская Н.А. Гражданская процессуальная форма в правовом регулировании гражданского производства. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2000. №1. С. 5.